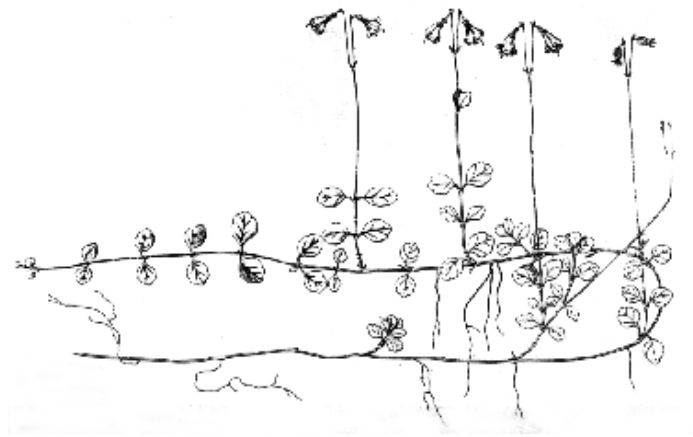

"Hänna köm ägge bårte katta!"

DAUM-KATTA

VÅRBLAD FRÅN DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ, 1998

"Hänna köm ägge bårte katta!" Uttrycket finns belagt på många håll i Västerbotten och Norrbotten och betyder ordagrant 'Nu kommer ägget ur kattan'. Innebörden är ungefärligen - med ett annat uttryck som knyter an till djurvärlden: 'detta är pudelns kärna'.

Notiser, sen sist

- Jan Nilsson, DAUM-KATTAS redaktör och tillika arkivchef vid DAUM har gått i pension från den 1 december 1997. Vid en liten ceremoni på DAUM tilldelades den avgående arkivchefen DAUM:s Hedersägg för sina berömvärda insatser vid arkivet. Hans efterträdare, både som redaktör för DAUM-KATTA och som arkivchef, blir förste arkivarien Ola Wennstedt, som den 1 maj 1998 tillträdde arkivchefstjänsten.
- DAUM ingår som bekant i den statliga myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI). Inför sammanflyttningen i det nybyggda Arkivcentrum i Uppsala har skett en omorganisation av SOFI:s Uppsalaarkiv. Där finns nu Dialektenheten (består av gamla ULMA och Ordbok över Sveriges dialekter (OSD)), Folkminnesenheten (gamla ULMA) samt Namnenheten (Ortnamnsarkivet i Uppsala (OAU) och Sveriges medeltida personnamn (SMP)). Flyttningen till Arkivcentrum börjar i maj och ska vara genomförd i oktober.

- Ella-Stina Marklund har skänkt sin stora samling tidningsurklipp omkring den samiska kulturen till DAUM. Samlingen består av ca 5000 urklipp och sträcker sig tidsmässigt från 1960-talet fram till idag. DAUM:s klippsamling fördubblas på så sätt i ett enda slag!
- DAUM har fått en donation bestående av Paul Sundströms, Stavaträsk, Jörn, efterlämnade samling inspelningar från frikyrkomöten. Samlingen omfattar hela 520 kassetter!
- Från Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) har inkommit en samling sago- och sägenuppteckningar som härrör från övre Norrland.
- Samarbetet med Umeå universitet har resulterat i att Institutionen för etnologi har överfört sina samlingar av studentarbeten till DAUM. Materialet består av ca 500 inspelade intervjuer, skriftliga sammanställningar av intervjuerna samt omkring 100 tryckta C-uppsatser, vissa baserade på de inspelade intervjuerna.
- Lars-Jonas Johansson har deponerat en samling inspelade band från Tärna sameförening. Inspelningarna är ett resultat av en nyligen genomförd inventering av jojkare i Västerbotten.
- Forskningsarkivet har överfört till DAUM ett tjugotal rullband med inspelningar från bönemöten under 1960-talet.
- Amandus Nilssons, Vilhelmina, efterlämnade samlingar egenproducerade andliga sånger och dikter. Se Staffan Lundmarks artikel i detta nummer av DAUM-KATTA.
- Orkesterledarna Jonne Berggrens och Elis Danielssons efterlämnade samlingar av noter och bandinspelningar har inkommit till arkivet.
- Ett antal visböcker har inkommit till arkivet från Markus Brännström i Kåge.
- DAUM medverkar i ett utgivningsprojekt rörande O.P. Petterssons 2 048 sidor stora handskrivna manuskript om "Nybyggares dagliga leverne". Originalmanuskriptet har utlånats från Språk- och folkminnesinstitutet, Folkminnesenheten i Uppsala.

DAUM-KATTA är ett oregelbundet utkommande organ för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM).

DAUM ingår i myndigheten Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI).

Redaktör och ansvarig utgivare: arkivchef Ola Wennstedt

I detta nummer rätt mycket om växtnamn, om pärlfiske, om jazz, diktare och estetik - men också annat. Alltid lär man sig något i DAUM-KATTA!

DAUM-KATTA finns också på nätet: <http://www.umu.se/daum/>

- DAUM:s samiske arkivarie Thomas Omma har inlett arbetet med att utifrån samisk ortografi standardisera samiska ortnamn på de allmänna kartorna.
- DAUM medverkar med en presentation av arkivet i en utställning på Västerbottens Museum under sommaren. Temat för utställningen är "Tigande ting talar" där länets hembygdsföreningar ställer ut föremål. Utställningen pågår 17/5 - 31/8.
- DAUM arbetar tillsammans med Arkivnätverket på en utställning om Umeås arkiv. Utställningen ska hållas på Västerbottens museum och aktiviteterna inleds med Arkivens dag den 7/11 1998. Själva utställningen invigs dagen därpå, den 8/11. Mer information kommer i nästa nummer av DAUM-KATTA.
- Nordiska Museet planerar en återutgivning, på svenska, av Die Lappische Volksmusik av Karl Tirén,

1942. Staffan Lundmark och Thomas Omma bistår med sakkunskap utifrån Tirénmaterialet som förvaras på DAUM.

- Ola Wennstedt företog i november en resa till Överkalix för sammanträffande med Projekt Överkalixmålet vars syfte är att dokumentera socknens dialekt. Projektets leds av Studieförbundet Vuxenskolan.
- Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet anordnade den 20-22 november konferensen Svenska språkets historia 5. DAUM var på plats med ett bokbord där arkivets och myndighetens litteratur presenterades.
- DAUM:s bokbord stod också dukat i Storstugan, Lövvånger den 21 mars, där Studieförbundet Vuxenskolan arrangerat Landsbygdsvecka -98. Temat för dagen var "Vårt dagliga språk. Folkmål och ortnamn". Professor Lars-Erik Edlund talade om projektet "Kulturgräns norr", och lektor Gunvor Flodell föreläste om dialekter för 110 intresserade konferensdeltagare. Det stora deltagarantalet visar på vilket starkt intresse som finns för våra dialekter.
- I februari arrangerades den i Umeå årligt återkommande folkmusikfestivalen. I anslutning till festivalen hölls konferensen "Kultur på vandring". Staffan Lundmark deltog som representant för DAUM. Märta Ramsten från Svenskt visarkiv (SVA) presenterade ett bokbord med skrifter från SOFI.
- Datorer och datorkommunikation får en allt mer framträdande roll som hjälpmedel inom arkivvärlden. I februari i år hölls en konferens i Visby om detta ämne. Konferensens titel var "Minnesinstitutionerna i informationssam-hället" och Ola Wennstedt åkte som representant för DAUM och SOFI.
- Arkivmaterial kommer i framtiden att lagras och hanteras digitalt. Härav aktualiseras frågan om upphovsrätten för digitalt arkivmaterial. I mars hölls en konferens i Ultuna, strax söder om Uppsala, med temat "Rätten till de elektroniska dokumenten". Ola representerade DAUM även vid denna konferens.

Personellt

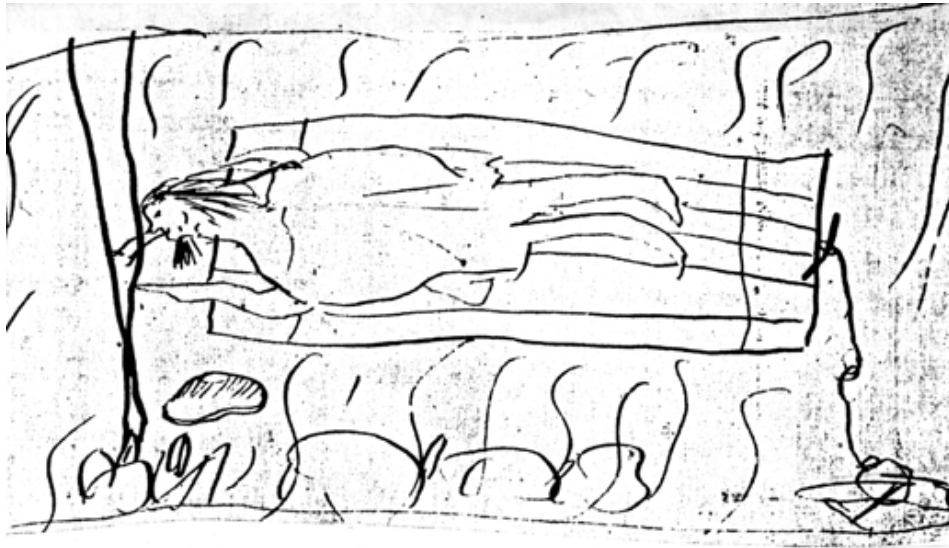
Bo Lind och Ingela Sörbrandt har slutat vid DAUM och vi tackar dem för den insats de gjorde under sin tid vid arkivet. Nya medarbetare är Elof Näslund som driver ett projekt omkring skolhemmet i Risbäck, Dorotea, Tomas Fischer som kartlägger jazzmusiker i Umeåtrakten under 1940-50-talet och Ella-Stina Marklund som arbetar med de samiska samlingarna.

Fyra praktikanter har vi haft på arkivet under första delen av 1998. Jonnie och Björn från Strömbäcks folkhögskola, Mats från universitetet och Sandra från Liljaskolan i Vännäs.

Ola Wennstedt

Om pärlfiske i Lappland

Den här bilden är ritad av Carl von Linné. Den föreställer en man som ligger på en flotte och fiskar pärlmusslor. Detta sker 1732 i sjön Purkijaur två mil väster om Jokkmokk, dit Linné kommer en sensommarekväll under sin resa i Lappland. Teckningen är nästan barnslig i sin tafatthet, men den fungerar - det skall vi snart se. Liksom de andra teckningarna i dagboken, har den till uppgift att konkretisera dagbokens beskrivningar av alla de märkvärdigheter som Linné stötte på under färden.

Här är det alltså pärlfisket som beskrivs i ord och bild, noggrant och med en detaljskärpa, som kunde vara ett mönster för etnologiska uppteckningar i DAUM:s samlingar. Så här skriver Linné i sin dagbok. (Texten är moderniserad.)

Vid Purkijaur lejde jag en man, som skulle följa mig för att fiska pärlor. Jag gav honom härför 6 daler. Han gjorde en flotte av 6 stockar, så tjocka som jag, 2 famnar (ca 4 m) långa. I borte änden slogs en vigge (kil) fast för att hålla ankaret. Ankaret var en sten om 1 lispund (8,5 kg), ombunden av en björkvidja, så att den inte skulle falla bort. I den häftades (fästes) 2 vidjor, den ena efter den andra, så att tåget blev 2 famnar. En stång hade han också på 2 famnar, ty på längre djup kan man inte se botten i strömmen. Med detta gav han sig ut i den starka forsen, styrande sin flotte med stången. Där han såg botten tydligt, lade han ut sin sten och lade den övre öglan över vigen, då flotten låg stilla. Då han ville åt annat håll, tog han upp stenen. Där det inte var mycket djupt, stod han upprätt på flotten, men där det var djupt, låg han längs med (flotten).

- 4 -

Pärlmusslorna tog han upp med en lång tång av trä, 2 famnar lång. Själva tånget (käftarna) var 1 spann (ca 2 dm) långt och 3 finger (ca 5,5 cm) brett, spetsen frånräknad. Varje lamell (käftarnas griparm) låg slät på den andra. Han höll längst upp i spetsen (av skänklarna) och tog med denna (tången) snäckorna på botten. Snäckorna låg vanligen och gapade, varför de lätt kunde synas, ty deras innersidor var vita. Men så snart man rörde om i vattnet lite kraftigt, slog de ihop, fastän de varken hade ögon eller öron.

Sedan beskriver Linné hur man öppnar musslorna och plockar ut eventuella pärlor. Till sist meddelar han att det nu är nästan utfiskat.

Nu har vi läst texten. Nu skall vi kolla texten mot bilden. Jo, flotten är gjord av 6 stockar. (Tjocka som Linné är de kanske inte var och en.) Kilen sticker upp i borte änden, och ankaret, som är en sten, ser vi ligger på botten, ombunden med en björkvidja. Från stenen till flotten ser vi hur två sammanknutna vidjor löper (observera knuten!). De är vardera 1 famn (2 m) långa - längre kan inte en vidja vara. Stången tycks inte finnas med på bilden, men däremot tången med sina käftar, som mannen sänker ner mot en mussla på botten. Han har ett stycke kvar, innan han - med till synes förkrympta armar! - kan fatta om skänklarna "längst upp i spetsen". Det övriga på teckningen är vågor och musslor.

Text och bild samverkar fint till en förnämlig dokumentation av pärlfisket i gammal tid. Man undrar hur mycket DAUM skulle ha betalat Linné för detta material.

Den nya utgåvan av Linnés Lappländska resa, som Skytteanska Samfundet har ansvaret för och vi arbetar med, kommer att bestå av ett textband och ett kommentarband. Textbandet borde ha kommit ut för länge sedan, men det har hakat upp sig på Linnés teckningar, som måste fotograferas på nytt i London, där handskriften finns. Kommentarbandet jobbar vi på intensivt, och i det arbetet är DAUM:s rika samlingar till stor hjälp.

Sigurd Fries

- 5 -

Linnea i Västerbotten - en gammal bekant

1. I DAUMKATTA:s höstnummer 1995 skriver Sigurd Fries om jägmästare Gustav Fridners stora samlingar av västerbottniska växtnamn som numer finns arkiverade på DAUM. I sin artikel berättar Sigurd Fries om det språkliga och kulturhistoriskt viktiga materialet, om mannen bakom verket - och för den delen också om de ibland svårtydda växtnamnsbeläggens väg mot läslighet. Sigurd Fries nämner att målet naturligtvis är en ordbok över Västerbottens folkliga växtnamn - "men det hägrar bara i fjärran ännu så länge. Arbetet pågår emellertid oförtrutet inom DAUM!"

Som ett tröstens ord till de DAUMKATTA:s läsare som sen dess har väntat, kanske benägna att misströsta: håll ut! Sakta håller den viktiga bok på att ta form som bygger på Fridners samlingar. Arbetet pågår, om än i snigelfart, fortfarande oförtrutet!

Av naturliga skäl är Gustav Fridners förteckning över dialektala växtnamn i Västerbotten inte heltäckande i den meningen att han kunnat grundligt inventera varje socken i Västerbotten. Men märkvärdigt mycket har han åstadkommit och det är på sin plats att tala om ett storverk.

Låt oss följa honom i spåren en stund och välja en växt som de flesta känner igen: linnean. Om någon till äventyrs är osäker kan väl bifogad illustration hjälpa - kompletterad med den omodernt lyriska beskrivningen av *Linnaea borealis* i Nordisk familjeboks andra upplaga från början av 1900-talet:

är af många skalder besjungen för sin enkla skönhet och sin ljufliga mandeldoft, som under den ljusa högsommarnatten känns vida i nordens djupa skogar, linneans rätta hemvist, där den trivdes väl i mossan under barrträdens skugga, på ställen, där ofta inga andra växter kunna fortkomma.

2. Namnet *linnea* har sin egen historia. Att arten är uppkallad efter Linné är uppenbart. Många gånger har Linné uttryckt sin förtjusning över den i och för sig rätt oansenliga växten och gärna talat om den som *sin* ört. Karakteristiskt nog har Linné nästan alltid blivit avbildad med en linnea i handen. Första gången som han i skrift använder det latinska namnet *linna* är i en uppräknning av växter som han funnit vid Tuggensele i Lycksele lappmark 1732, med andra ord under sin lappländska resa, *Iter lapponicum*. Den som slutgiltigt kom att fästa Linnés namn vid arten var en holländsk botanist och vän till Linné, Johan Frederik Gronovius. Det latinska namnet *Linnaea borealis* blev florornas namn, *borealis* 'nordlig' tillagt av Linné själv. Namnet *linnea* fick stark folklig genomslagskraft och kom över hela Sverige att snart ersätta äldre dialektala namn.

Fann då Gustav Fridner några västerbottniska benämningar fortfarande på 1920-talet? Jo minsann, levande kunskap!. Här nedan presenteras de, nio namn, uppställda i bokstavsordning, med uttal angivet och lokaliserade till socken och ibland by.

BERGSTEK

bärjste:ka VILHELMINA Tjärnliden

JUNGFURU MARIE BARNMÖSSA
jumfru mari:e ba:rnmö:s:a NORDMALING

- 6 -

KVESGRÄS

kweisgrä:se DEGERFORS Medsele

LILLA KONVALJEBLOMMA

lilla govaljebloom:an BYGDEÅ

LINNEA

lin:e:a BYGDEÅ, UMEÅ

ROHALTGRÄS

ro:haltgrä:se UMEÅ

STEKGRÄS

ste:kgrä:se STENSELE Långvattnet

STICKGRÄS

stik:grä:se LYCKSELE Rusele

STICKHALTGRÄS

stik:(h)al:grä:se STENSELE Pauträsk

stik:haltgrä:se DEGERFORS Arvsele, Lillsele, Skurträsk; LYCKSELE Avanäs, Betsle, Rusele, Råberg;
SORSELE Storsandsjön; STENSELE

3. Några kommentarer. Att namnet *linnea* fick folklig användning har nämnts; det är i Sverige alldeles säkert den mest vanliga benämningen på växten. *Jungfru Marie barnmössa*, som också nämns i Rietz, Svensk dialektlexikon från mitten av 1800-talet hör till de många gamla växtnamn som knyts till Jesu moder. Blomklockornas likhet med barnmössor är ju rätt uppenbar. Att sedan liljekonvaljen med *sina* klockor kan förknippas med namn på linnean är också lätt att förstå. Men varför *kvesgräs*? Ordet *kves*, *kweis*, betyder, 'utslag', 'blemma'. Fridners meddelare i Medsele berättar om linnean, att den "koktes mot värk". Växtens namn tycks med andra ord antyda någon sjukdom.

Det visar sig av sagesmännens kommentarer till namnen att linnean uppskattas mycket mera för sin medicinska användning än för sin skönhet. Och det handlar om *hela* växtens verkan på både folk *och* få! Om t ex *bergstek* sägs det från Tjärnliden i Vilhelmina att "då kräken bli styvbenta (få ont i benen) lägges omlag på lag av linnea". Till *stickhaltgräs* ges från Pauträsk i Stensele receptet: "Linnean koktes till tjock lag (ex. 10 l vatten med linnea koktes till ca 1 l). Smordes på kroppsdel mot värk." Från Lycksele rapporteras i anslutning till samma benämning, alltså *stickhaltgräs*, att då kreaturen släpptes ut på våren var de ofta "lemmen", dvs svaga i sina ben, "och halta eller stappla - de fingo 'stickhåla'; då koktes linnea med vatten och benen tvättades med lagen."

- 7 -

När linnean i Västerbotten kallas *stickhaltgräs* och *rohaltgäs* (till *ro* 'höft') och på andra håll i Sverige kallas *giktgräs* och *torrvärksgräs* handlar det alltså om växtens användning som bot mot reumatiska sjukdomar. Linné själv var förstås inte främmande för växtens medicinska användning. I Flora svecica redovisas de namn han har lärt känna " i Ångermanland vindgräs, i Österbotten benvärksgräs, i Uppland torrvärksgräs, i

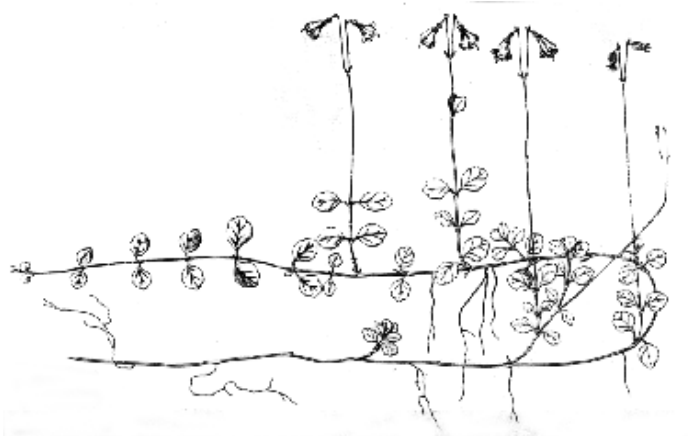
Jämtland klågräs, i Medelpad vita klockor, på norska norrislegrass, i Dalsland jordkronor." Så användningen: "Infusion [dvs avkok] på bladen med mjölk är hos oss ett utmärkt medel mot ischias och reumatiska smärtor. Österbottningarna botar fotsmärter hos får med plåster eller påbaddningar med denna växt. Norrmännen botar scharlakansfeber med utvärtes rökning av växten och skabb med dekokt av densamma" (Flora svecica 1755, Svensk flora, 1986, s 193-194).

Om de norska, dialektala benämningarna på *linnea* kan man läsa i Ove Arbo Høegs väldiga arbete Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925-1973, 1976. Det påpekas där att linnean i norsk folkmedicin nästan enbart används mot hudsjukdomar. Framför allt har den använts mot bältros, *herpes zoster*, en sjukdom som på norska också bär det dramatiska namnet *helvedesild*. De norska, folkliga namnen på linnea, *nårislegras*, *nårillgras* och liknande, syftar på denna helveteseld av stickande, kliande och värkande utslag runt kroppen. I namnet ingår gamla nordiska ord, *når* 'lik' och *hrísla* 'ris', 'gren'. Den dystra kunskapen om dessa obehagliga utslag löd: "Kom det heilt rundt, strauk den syke med, trudde dei" (Arbo Høeg s 427). En insmörjning med avkok av linnea kunde kanske hinna kurera den sjuke?

Att man i folkmedicinen gärna såg likheter mellan en växts utseende och sjukdomen är bekant: 'lika botar lika' var en vanlig föreställning. Man brukar tala om signaturläran. Och en yttre likhet fanns det ju mellan linnea, den krypande rankan, och bältrosen. I Sverige handlar det mest om linneans bot mot värk i svullna leder. Men man kan observera linnea-namnet *klågräs* i Jämtland och fundera över vilken åkomma det västerbottniska *kvesgräs* egentligen var bot för. En hudsjukdom som värker tycks det vara. Finns det någon som vet idag?

4. Gustav Fridners uppteckningar är en guldgruva till kunskap och glädje för språkmannen, etnologen, botanisten och lekmannen. I bondesamhället var Linnea och många andra växter välkända och nyttiggjorda. Gustav Fridner förmedlar viktig kännedom härom.

Jan Nilsson

- 8 -

Samisk estetik

När jag läste samiska i Tromsø för sisådär en fyra-fem år sedan upptog samisk **litteratur** en stor del av kursinnehållet. Vi hade en föreläsare som verkligen engagerade och som var noga med att framhålla vikten av samisk skönlitteratur, och att den ingick i ett större sammanhang som är en ytterst viktig och framträdande del av den samiska kulturen, nämligen **estetiken**. Han menade att vi noggrant skulle akta oss för att förkasta samisk poesi utifrån sådana grunder som att vi var hårdföra, osentimentala, väderbitna typer uppvuxna på fjället, långt från all ära och redbarhet, och för vilka de **praktiska** aspekterna alltid var avgörande. Han pekade på att redan för flera hundra år sedan var samerna poeter i sina **jojktexter**, antingen det nu var korta, kärnfulla betraktelser över vardagliga ting, eller längre, episka skildringar och penetreringar. Hur tedde sig livet på 1600-talet? Ja, vi är väl i alla fall oftast överens om att det var betydligt tuffare och hårdare tag än idag. Ändå tog man sig tid till dessa **utsmäckningar** av vardagen, för

utsmyckningar är ju vad det rör sig om, jojktexterna fyllde knappast några primära behov som mat och sömn gör.

Estetiken har alltså länge varit viktig i den samiska kulturen. Att tex. gravera sina knivar och ge dem en skön form är ingenting som man börjat med på senare tid i och med det kommersiella konsthantverket, man utsmyckade även i gamla tider sina bruksföremål på det här sättet. Mer eller mindre subtila detaljer på klädesdräkten är ett annat exempel: Silvret på bältet sattes troligtvis inte dit endast för att visa att man hade råd, det var vackert också. Nils-Aslak Valkeapää, känd samisk multikonstnär, målare, poet och musiker, har sagt att förr var konsten en del av vardagslivet, den var inte som nu satt på en piedestal, och var man var sin egen konstnär. Estetiska val genomsyrade allt man gjorde, och genom några exempel ur det samiska språket tänkte jag här ge läsaren en liten inblick i den samiska estetiken och i estetik överhuvudtaget. Vi ska titta lite närmare på ett ordkomplex som är uppbyggt kring ordstammen *smuhçç-*:

<i>smuhççát</i>	'sitte el. stå fint pyntet og litt affektert eller genert, og prøve å få munnen til å se så liten og pen ut som mulig (om kvinner)'
<i>smuhççi</i>	'kvinne som sitter el. står slik som uttryckt ved verbet <i>smuhççát</i> '
<i>smuhççil</i>	adv.,alm. pred. '(tilgjort) liten og pen (om munn)'
<i>smuhççut</i>	adv. '(i øyeblikket i slik stilling at den ser liten og pen ut (om munn)'
<i>smuhççohallat</i>	'stadig bestrebe sig på å gjøre munnen liten og pen (f.eks. under spising: om unge piker)'

Exemplena är hämtade ur Konrad Nielsen:s *Lappisk (samisk) ordbok* och visar på ett synbarligen litet och avgränsat fenomen typ den idag för allmänheten så bekanta "plutmunnen" och "hollywoodsmilet". Vissa skillnader finns dock mellan de två senare varianterna och det samiska ordkomplexet: De samiska är just ett ordkomplex, med en massa avledningar, det svenska är det inte. Man skulle tex. kunna tänka sig verb som *att plutmunna* och *att hollywoodsmila*, men så säger man vanligtvis inte. Den andra skillnaden ligger i att orden *plutmun* och *hollywoodsmil* är sammansatta ord, där delarna används i andra sammanhang och konstellationer, medan det samiska "komplexet" är uppbyggt runt ett eget ord. Man ska nog inte utifrån detta dra några förhastade

- 9 -

slutsatser om att *smuhççán* är en mycket centralare del i den samiska kulturen än *plutmun* och *hollywoodsmil* i den svenska. Många faktorer kan här falla avgörandet, tex. det faktum att samiskan har ett mycket väl utvecklat avledningssystem. Men det kanske inte ens är nödvändigt att tänka i banor som vilket av fenomenen som är viktigare för vad, utan det räcker med att säga att vi här har stött på något som är **tämligen viktigt**.

Över gränsen

Vi ser också på Konrad Nielsen:s ordförklaringar att det är kvinnor, företrädesvis yngre, som bedriver aktiviteterna ifråga. Som jag minns det från mina spädare år stämmer det vad gäller kön, men inte ålder. Undertecknads farmor och mormor var mycket snabba med att hålla munnen *smuhççut* så fort en kamera kom fram, och dessa var vid fototillfällena i fråga båda två en bra bit över sjuttio. Att visa tänderna var en dödssynd och mormor höll många och långa svavelosande predikningar om hur fult hon ansåg det vara med alla dessa hollywoodleenden i skvallertidningarna.

Numera håller fenomenet på att sakta men säkert dö ut. Vi lever i en dynamisk och föränderlig värld där vi hela tiden matas med intryck som formar och omstöper. Vi ger och vi tar och naturligtvis påverkas och utvecklas även den samiska kulturen. De etniska skiljelinjerna flyttas, en del suddas ut och andra uppstår, vissa uttryck för kulturen är för länge sedan förlorade, och även hollywoodsmilet har gjort sitt intåg i det samiska. Fenomenet *smuhççán* verkar emellertid, åtminstone ett tag till, fortleva - jag såg faktiskt ett exempel på det bara för ett par månader sedan - dock på lite andra villkor än förut: Denna gång var det en man i yngre medelåldern som på sitt bröllopsfoto gjorde sitt bästa för att hålla munnen "liten og pen". Jag berättade detta för en äldre samisk kvinna i min bekantskapskrets. Hon ryggade tillbaka nästan förfärad och

lät förstå att detta verkligen inte passade sig. Denna reaktion kan vi knyta samman med faktumet att Konrad Nielsens översättningar av orden här ovan ibland har en negativ klang över sig: '(tilgjort) liten och pen...stadig bestrebe sig på å gjøre munnen liten og pen'. Ordet *pen* = 'fin' är ju också i sig tveeggat. Det florerar också andra, men dock närbesläktade, översättningar till ordet *smuhççohallat*, nämligen 'att göra sig till'. Jag ska här med ännu ett exempel ur samiskan förtydliga vad jag menar: Ordet *hearva* betyder 'dekoration, prydnad'. Avleder man ordet medelst adjektivändelsen *-ái* uttrycker man rikedom på eller myckenhet av det som grundordet anger. Rent formellt skulle alltså *hearvái* visa på något som har en myckenhet av dekoration och prydnad. I Mikael Svonnis *Samisk-svensk ordbok* står det mycket riktigt också 'praktfull' som förklaring till ordet. Men det står också en sak till, nämligen 'löjlig'.

Vi har nu snabbt hamnat på estetikens bakgård, där reglerna är glasklara: Går man över en viss gräns blir det vackra bara dumt, löjeväckande och till och med frånstötande. Gränsen mellan det fantastiska och det simpla har alltid varit tunn, mellan geniet och idioten, Jesus och Hitler...Och det är kanske därför vi närmar oss estetikens så försiktigt som vi gör...

Thomas Omma

- 10 -

Bild: Ernst Manker 1944

Hohaj

Hösten 1997 utkom författaren Elisabet Rynell, numera bosatt i Umeå, med sin tionde bok. Boken är en roman med titeln *Hohaj*, ett ortnamn som benämner den plats där handlingen i boken utspelar sig.

Vid en intervju i Kulturradion i P1 nämnde författaren att ortnamnet *Hohaj* faktiskt finns; om man tittar efter på en tillräckligt detaljerad karta finner man både Hohajmyren och Hohajbäcken. Hon ville dock inte uppge exakt var namnet förekommer, men det är en västerbottenstrakt som hon känner väl. Vad beträffar namnets betydelse så berättade Rynell att hon hört att ordet kunde användas när något var besvärligt, som ett utrop "hohaj" eller "hihaj".

Namnets ursprung är utan tvekan dunkelt. Finns det över huvud taget som ortnamn, och i sådana fall, vad kan det betyda?.

Om vi söker i Bibliografiskt etymologiskt ortnamnsregister, som finns i kopia i DAUM:s arkivsal, hittar vi en hänvisning till en källa där namnet är belagt, som förled i en sammansättning. Namnformen är *Hohejmyran* och hänvisningen leder till O.P. Petterssons Gamla byar i Vilhelmina III, s. 100-108. Där skriver han att myren utsynades år 1823 att ingå i nybygget Norrvik, som år 1820 anlades av Johan Larsson och hans hustru Sigrid på Arasjöns norra strand. Norrvik ligger c:a 3 mil öster om Vilhelmina samhälle, nära sockengränsen mot Lycksele socken (Hohajmyran ligger faktiskt i Lycksele socken). På topografiska kartan (22H Järvsjö) får vi OPP:s uppgifter bekräftade: där ligger Hohajmyran, vid vägen som går mellan Vinliden och Norrvik.

På s. 105 aa. benämner OPP myren *Höhässjemyra*, men i not 9, samma sida, framgår att han i tidigare manuskript kallat myren för *Hohejmyran*. I samma not tolkar OPP också namnet som 'myren där någon har ropat: ho hej!'. Av namnformen i den tryckta versionen av Gamla byar i Vilhelmina framgår att nybyggarna bör ha slagit myrhö där, ett tungt och besvärligt arbete inför vilket man nog kan ha haft anledning att utropa "hohaj" i den användning av uttrycket som Elisabet Rynell refererar till.

Ola Wennstedt

- 11 -

Amandus Nilsson

DAUM har nu i sitt förvar en märklig och mäktig samling sånger och dikter, författade och nedskrivna av Amandus Nilsson, Vilhelmina (1895-1988). Han var kronotorpare i Aronsjökullarna och anställd vid SJ. Många sökte hans hjälp när det gällde olika skrivuppgifter. Han blev ofta anlitad som deklarerare, boupptecknare m.m. Hans intresse för verskonsten resulterade i hundratals sånger och dikter, till övervägande del med andligt innehåll men han var också en mycket produktiv fest- och högtidsdiktare. Han lärde sig noter och arrangerade, fyrstämmigt, många egna melodier. Amandus Nilsson testamenterade sitt verk till Vilhelminabygdens pingstförsamling. Att på något sätt presentera samlingen har känts angeläget och en projektgrupp har samlats kring sångböckerna. Den består av Yngve Hellkvist (Vilhelminabygdens pingstförsamling), Bo Johansson och Sten Svensson (Medborgarskolan i Vilhelmina), Staffan Lundmark och f.arkivchef Jan Nilsson (DAUM). Amandus Nilsson finns sedan förut representerad hos DAUM. 1972 blev han besökt och inspelad av Gunnar Ermedahl, Svenskt Visarkiv och Gunnel Westerström, DAUM. Besöket var av betydelse för Amandus och det omnämndes i pressen vid hans 85-årsdag. I arkivet finns också en livsskildring som han lämnade till FFÖN år 1967 (FFÖN bytte namn år 1971 och arkivet heter därefter DAUM). På tjugo tätskrivna blad återger han händelser på ett detaljrikt sätt. Han avslutar skildringen på följande sätt: "Min skrivelse har tillkommit på Docent Hampus Dahlstedts begäran för att arkiveras efter min avslutade livsgärning". Det råder ingen tvekan om att Amandus ville sprida sina alster. I de välskrivna sångböckerna förekommer förklaringar, tydligt riktade till eftervärlden. Hans syn försämrades. Den 18 juli 1975 skriver han:

Allt i denna bok har jag författat och uppskrivit sedan jag blivit nästan blind. Har ju nu i över två år haft endast något ledsyn kvar. Allt i denna bok har delvis överförts från små böcker, jag skrev i dem när jag var boende på Åsgatan men mycket har även tillkommit sedan jag flyttade till Tallbacka. Vid uppskrivningen har det tillgått så att jag skrivit större delen rent på kvällen och i övrigt på nätterna. Kan ej skriva något i dagsljus. När jag skriver drar jag ned persiennen, allt måste vara mörkt utifrån. Sedan tänder jag mina tre lampor vid skrivbordet, tillsammans 160 watt. Boken får ligga på bandspelaren för att det skall bli högre. Måste stå då jag skriver, använda glasögon och följa med förstoringsglasat efter varje rad under det jag skriver, därför blir det ibland så illa, när jag har skrivit en stund så

är (det) nästan omöjligt att se raden, men på grund av att jag (har) skrivit mycket på mina gamla dagar så försöker jag fara med handen rakt över papperet och detta hjälper en hel del, fast det är klart, det blir ofta illa ändå.

Amandus fortsatte med skrivandet trots den alltmer försämrade synen. År 1983, under två månader, fyllde han en anteckningsbok med sånger trots att han inte längre kunde läsa vad han skrev. Han hade nu författat 267 sånger.

Med sånger avsåg han troligen texter med andligt innehåll. Med visor och andra dikter hade han nog vid det här laget skrivit över 400 texter. I det ovanstående citatet nämner han att det var på gamla dagar som han hade skrivit mycket. Det var efter pensioneringen som diktandet tog riktig fart, men redan vid elva års ålder hade han upplevelser som förebådade vad som komma skulle. En natt drömde han att han sjöng en sång som han aldrig någonsin hade hört, till en melodi han aldrig hade hört förut. Detta upprepades i vuxen ålder men nu tog han ut den drömda melodin på tramporgeln och lyckades skriva ner delar av texten. På drygt en halvtimme hade han utvecklat det hela till sex långa verser. Efter två veckor hade han gjort tjugo sånger.

- 12 -

Den inspelade intervjun ger en fin bild av diktandets betydelse i hans liv. Hans nedskrivna livsskildring ger inblickar i hans barndom, arbetet som getare, episoder rörande religiösa förhållanden, föräldrarnas död, skogsarbete, giftermål, kronotorpet, arbetet vid SJ, reumatismen, sjukpensioneringen, hustruns sjukdom och död, ensamheten och diktandet. Ofta handlar det om hårda villkor.

1922 var ett bland de svårare åren jag överlevt. Det var så svårt att få något arbete så jag insände anbud å vedsågning till skoltillsyningsman om att få såga upp skolans kastved för ett pris å 60 öre kubikmetern. Då skulle veden, varje klov, avsågas på två ställen och klyvas till små vedträd. Hade det arbetet pågått länge, hade man nog fått svälta ihjäl. Jag fick draga flera växlar i banken det året, som jag fick slita länge med innan jag lyckades inlösa dem. Men medan jag hade bra borgen och skötte omsättningarna punktligt så gick det att kunna överleva det året också.

Vi får även titta in i skogskojan.

Vi kom mitt i kalla vintern, två körare, två brosslare och ett antal huggare, för att avverka en stämpling i Goppagele. Där var som vanligt en gammal koja med en meters öppen räpp för eldpallen. Ingen människa hade bebott denna koja på många år. En natt var det så kallt att på grund av drag emellan de timrade stockarna så blev det rim som förvandlades till is och när jag vaknade så hade håret på mitt huvud fastfrusit i väggen. Men ändå värre blev det på våren. Kojan var byggd i en backslutning och på våren inströmmade det så mycket vatten så vi fick lov å draga in timmerstockar på jordgolvet emellan britsen och eldpallen och i ett par veckor gick vi på dessa stockar som flöt på vattnet. En del dagar så var det så mycket vatten så det blev nästan som att vara i flottningsarbete. Den som ej varit med om något liknande kan säkert tro att en sådan händelse är överdriven, men det är, fast otroligt, så sant så jag skulle kunna inför domstol med ed betyga vad jag här talat om i min beskrivning.

En del av Amandus sånger är väldigt långa. Enligt systersonen Eroid Edman satte han ära i detta. I den inspelade intervjun märker man också att Amandus ofta uppger antalet verser. Man för lätt tankarna till epos framförda av forna tiders minnesmästare. Som ett exempel kan nämnas "Josefs uppväxt - Hans stora livsuppgift". Den 166 verser långa sången, till melodi ur Segertoner, nr. 401, börjar:

Josef han började som fåraherde
med sina bröder vaktar deras får.
I dessa dagar han då mycket lärde
lidandet börjar ren i unga år.

Mellan verserna upprepas följande rader.

Kör:
Ynglingen Josef föredöme var
- uti sitt tålmod i lidande
ren i sitt uppsåt
blev hans tro mer dyrbar
orätt han led
men bar allt tigande.

Erold Edman (f.1914) betraktar Amandus diktning som ålderdomlig. Vid projektgruppens möte i Vilhelmina 12/9-97 lämnades ingen oberörd av Erolds berättelse om Amandus och hans syskons barndom. Deras far, som var strängt religiös, beordrade från sin dödsbädd de små barnen att rycka upp de träd och buskar som han hade planterat i trädgården. Gråtande verkställde de hans sista vilja. Han kunde inte dö, tyngd av denna synd. Efter hans död, år 1902, splittrades familjen. De sex barnen utauktionerades och modern tvingades bli piga.

- 13 -

Vid tio års ålder började Amandus som getare av kor, ungnöt och får. I sin livsskildring beskriver han hur getarna kunde roa sig.

Ett annat påhitt som vi samtliga getare gjorde, var att vi ljög för Hacksjöborna och påstod att vi vid flera tillfällen hade träffat vitterkvinnor som vi påstod vi hade talat med, beskrev deras utseende, såg deras djur m.m. Vi var alla eniga om hur vi skulle övertyga byborna om sanningen i vår lögn, så de skulle tro det var sant. Det lyckades också, ty det blev mycket prat om detta elände. Vi hade för vår del roligt av det hela. Det finns måhända någon än i dag som tror att det var sant, när många liknande lögnhistorier har blivit spridda i Vilhelmina vidsträckt område.

Amandus Nilsson har lämnat efter sig en dokumentation av livets svårigheter och glädjeämnen. Tillsammans med den stora sångsamlingen och med hjälp av personer som minns Amandus kan bilden tecknas av en människa som ville förmedla sitt budskap till eftervärlden.

Staffan Lundmark

Amandus Nilsson Läser ur sina anteckningar.
Foto: Gunnar Ermedahl, 1972

- 14 -

Jazzen i Umeå - en resumé

Jazzen i Umeå handlar om tradition. Nu i vår firar Umeåbandet Dixieland Stompers 50-års jubileum, där tre av de ursprungliga medlemmarna fortfarande spelar med i bandet och det med god vigör, eller kanske just därför.

Hur uppkommer en tradition i en så pass föränderlig konstart som musik? Ingenting uppstår ur intet, det krävs förutsättningar.

Västerbottens regemente i Umeå hade under många år egen militärmusikkår. För att tjäna en extra slant bildade musikerna ofta egna kapell och orkestrar som spelade upp till dans i den tidens populärmusik. Musikkunskandet och intresset för nya trender var därför stort hos de lokala musikerna under 20-talet när en ny synkoperad dansmusik började sprida sig. Arrangerad musik i tryck var på den här tiden det främsta sättet att distribuera musik i alla former. Influenserna kom naturligtvis från Amerika dit många äventyrare, däribland även musiker och artister, av tradition sökt sig. De musiker och musikförläggare som återkom till Sverige såg möjligheterna med denna nya musik inom revy och musical.

Sättet på vilket denna nya synkoperade musik framfördes var uteslutande genom noterade arrangemang, improviserade solon användes ännu inte. De lokala militärmusikerna hade de tekniska färdigheterna för att kunna exekvera dessa rytmiskt intrikata arrangemang. Gensvaret hos publiken framförallt ungdomarna var stort även om man också ville höra sina vanliga valser och hambor.

I takt med att inspelad musik blev vanligare både på kaféer och i det nya radiomediet så kunde nu musikerna lyssna på den nya musiken från Amerika som vid 20-talets slut och 30-talets början nu var vedertagen som jazz. Jazzen hade en rad element som vid den här tiden uppfattades som både exotiska och vilda vilket inte minst det etablerade samhället gjorde allt för att fördöma. Dagspressens negativa bild och i de flesta fall grovt rasistiska uppfattning är idag en minst sagt häpnadsväckande läsning. Ungdomarna tog dock till sig den nya livsbejakande musiken fullt ut.

Det är ur dessa förutsättningar, dvs framväxten av goda lokala musiker ur det kunnande som militärmusikerna gav de yngre genom instrumentlektioner och möjligheten att lyssna till ny musik, som gav grunden till den jazztradition som vi idag kan se i Umeå. Det krävs också speciellt intresserade personer som kan identifiera sig med musiken, njuta av de solon och kompositioner som avlyssnas och samtidigt ha förmågan att bygga upp och inspirera en krets av initierade som vi längre fram under 50-60-talet (och fortfarande) ser frukterna av.

Folkbildningstankarna på 30-talet bidrog också till bildandet av klubbar och föreningar för mer organiserade sammankomster i olika sammanhang t.ex. Hermods, fotoklubbar mm. Ett sätt att umgås som kan jämföras med dagens gigantiska utbud av aktiviteter och medier som endast tycks splittra snarare än att fördjupa ett intresse.

Några av de musiker som tidigt bidrog till jazzen i Umeå var trumpetaren Yngve Nilsson och klarinettisten Casper Hjukström. Båda åkte på 30-talet till Stockholm och blev under ett par decenier framgångsrika orkestermusiker i bl.a. Sam Samsons och Thore Ehrlings orkestrar. Ett band som skulle betyda mycket för de yngre jazzintresserade i Umeå var Paul Berntons som bildades av saxofonisten John "Zilas" Sjöblom 1937. Musikernas förmåga att improvisera och arrangera var nu så pass hög så att man kunde presentera musik av t.ex Duke Ellington.

Att det nu fanns en turnerande jazzorkester i Västerbotten fick många efterföljare i den unga swinggenerationen. I kranskommunerna Holmsund, Obbola, Vännäs och Vindelns bildades flera orkestrar. Dessa orkestrar fostrade många goda musiker som i slutet av 40-talet och början av 50-talet redan hade egna band. Några namn är Ast Boström, Stig-Ola Öberg, Ray Carlsson, Sven Geys, Kjell Johansson och förstås Lars Lystedt som redan vid den här tiden börjar visa sin förmåga som jazzpromotor. Den svenska jazzmusiken framförallt i Stockholm når vid den här tiden intensionell nivå och de professionella gästspelen i Umeå får en stor betydelse. De lokala musikerna anordnar jamsessions i en lokal bakom Erikslunds folkpark som kallas "Hönshuset" där hela den svenska jazzeliten passerarrevy. Det är detta fenomen där amatörer och proffs möts som ger upphov till den anda och det gemyt som kommer att präglja jazzen i Umeå under flera decenier.

En hel del internationella musiker fick också uppleva hönshusandan under 50-talet. Men det är kanske inte förrän 1959 som Umeåpubliken får en försmak av vad jazzfestivalen senare ger till livs i form av superstjärnor, nämligen Louis Armstrongs två konserter i Sporthallen. Tillsammans med Estrads konsertbyrå hade Lars Lystedt fått i uppdrag att arrangera drömsextettens konsert i Umeå. Det blev en stor framgång och 6000 personer fick uppleva Louis All Stars.

Lars Lystedt var inte bara en duktig fixare utan även en utmärkt ventilbasunist och bandleadare. Kvartetten som han bildade 1958 och som varade till mitten av 60-talet fick stora internationella framgångar. Det blev också genombrottet för pianisten och arrangören Berndt Egerbladh som skrev många av bandets kompositioner. Övriga medlemmar var saxofonisterna Leif Hellman och senare Lars-Göran Ulander, Sten Öberg trummor och Ray Carlson bas.

Jazzen på hemmaplan kunde också hållas vid liv under 60-talet på restauranterna Esplanad och Kaskad där lokala band avlöste internationella artister som Dexter Gordon, Bill Evans m.fl. Trots detta fanns ett uppdämt behov av att få spela mer jazz och att få lyssna till internationella jazzartister. På våren 1968 bildades Umeå Big Band och på hösten startade Umeå Jazzfestival, två monumentala bidrag till jazzen i Umeå. Lars Lystedt resonerade som så att kunde man ha en festival i det lilla norska samhället Molde så kunde väl Umeå med sin långa jazztradition starta en jazzfestival. Lars Lystedt var programansvarig i 17 år.

Umeå Big Band fick därmed möjligheten att spela med en lång rad av världens ledande solister och kan betecknas som ett av 70-talets mest aktiva storband i Sverige. Trombonisten Slide Hampton repeterade och skrev arrangemang. Framgångarna blev stora på flera jazzfestivaler i Europa bl.a i Montreux 1971 med en skiva som följd.

Umeå blev Swingin' Umeå, Föreningen Jazz bildas 1976, en blomstrande tid. I princip alla stora jazzartister har bevistat Umeå och kan vittna om den anda som råder. En lång rad nya spellokaler ser dagens ljus under 80-90-talet. Ännu en ny festival, Nordic Swing Festival, startas 1990 av Lars Lystedt i sviterna av Umeå Jazzfestivals minimala intresse för jazzens stora tidsepok 1930-1960 samt bristande respekt för de lokala utövarna. Nordic Swing Festival ansågs 1996 av en tjänsteman på kulturförvaltningen och Umeå Jazzfestival som "alltför smal och bestående av en alltför överårig publik" så festivalen finns ej mer!! Däremot ser vi att en ny generation jazzmusiker växer upp och som respekterar den tradition som byggts upp under ett par generationer. De senaste åren kan man räkna till ca 30 lokala jazzband i Umeå.

Förutsättningar!

Ett stort ansvar vilar på oss yngre musiker idag om vi vill att den s.k Umeandan ej skall gå förlorad i alltför gränslösa musikaliska "projekt". Det har även förts diskussioner om att starta en akademisk utbildning för jazzmusiker vid Umeå Universitet de senaste åren, finansieringen är dock ej klar. Denna institution har i alla fall klarsynen att uppskatta och hylla den man som gjort jazzen i Umeå till vad den är. Lars Lystedt blev nämligen hedersdoktor vid Umeå Universitet hösten 1997 för sin kulturgärning.

Det arbete som idag görs på DAUM av undertecknad består av dokumentation av jazzen i Umeå. Det innebär att studera det som genom decennierna skrivits om jazzen i Umeå, att göra intervjuer med "oldtimers" och inventera inspelningar med lokal jazz. Ny teknik används för att arkivera bilder. Mängden information är mycket stor men möjligheterna att presentera material via nya medier (Internet) är fascinerande. Det finns en god chans att ungdomar ovetande klickar sig fram till den obscura konstformen jazz och finner någonting intressant, bara det är en bedrift. Eftersom jag själv är utövande jazzmusiker och känner många av de historiska herrarna finner jag detta arbete mycket stimulerande. Jag måste dock påpeka att texten ovan endast är en oförsämrat kort resumé av vad som utspelat sig i Umeå de senaste 70-åren.

Tomas Fischer

Lars Lystedt, Stig-Ola Öberg, Börje Åström och Tage Svärd, tidigt 50-tal

Ett gott mottagande mötte alltid gästande musiker i Umeå. Här, 1951, Lars Gullin, Jack Norén och värden Svante Burman, som ofta upplät sin uraffär till jam med lokala musiker

VF:s Elitorkester 1953 på Folkets hus i Umeå. Bosse Andersson, cl, Harry Andersson, as, Leif Jonsson, ts, Tage Svärd, bs, Kjell Johansson, vib, Lars Lystedt, trb, Ast Boström, trp, Sven Geys, g, Berndt Egerbladh, p, Stig-Ola Öberg, dr, Harry Olofsson, b, Ann-Lis Johansson, voc (ej med på bild)

- 17 -

Två gamla långbyggningar i Umebygden

På två gårdar i den gamla kärnbygden i Umeå socken ingick framme vid vår tid två särdeles långa huslängor, vilka i övrigt var byggda med traditionellt västerbottniskt snitt. De var således planerade med sina större rum över längans hela bredd och följaktligen förhållandevis smala. De var också uppbyggda med några extra stockvarv på vinden och där försedda med låga fönster i liggande format i långväggarnas fönsteraxlar. Den ena huslängan, som var 33,2 m lång och 7,3 m bred, var manbyggning på Erik Karls-gårdstomten i byn Grisbacka. Den är numera riven. Den låg i riktning öst-väst inom en vägkrök, där Nederbyssvägen, d.v.s. nuvarande Kvarnstensvägen, längst söderut övergick i den väg som ledde fram till den avhysta kungsgårdstomten i byn. Den andra huslängan, som var 31,3 m lång och 6,9 m bred, tillhörde Jan Ols-hemmanet i byn Kåddis. Den står fortfarande kvar, i riktning sydöst-nordväst längst västerut i byn, nedanför den gamla landsvägen i älvdalslandskapet, på Ume älvs norra sida.

Då landskapet Västerbotten 1766 åtog sig att sockenvis anskaffa kaptens-, löjtnants- och fänriksboställen vid varje kompani vid Västerbottens regemente, ingick det att dessa boställen också skulle förses med så god och försvarlig åbyggnad som de flesta av allmogen nyttjade. Härvidlag relaterades i Umeå socken själva manbyggningen på ett boställe till "2:ne stugor med en Kammare, som på the fläste ställen i bondegårdar finnes". Det rörde sig om åttaknutsbyggningen eller parstugan, som hustypen är benämnd inom den vetenskapliga husforskningen. Förenämnda två stugor kunde dåför tiden fortfarande betecknas vardagsstuga och herrstuga men kallades samtidigt och fortsättningsvis kök och sal. I en tvärgående rumsavdelning mellan dessa två större rum ingick en förstuga och där bakom en kammare.

Ytterkammarsstugan, som Sigurd Erixon har benämnt hustypen i Svensk byggnadskultur, bestod av fyra tvärgående rumsavdelningar. I dess genuina form var en kammare, helst med en murad och välvd källare som underbyggnad, lagd i förbindelse med vardagsstugan på huslängans ena gavel. Den stora herrstugan låg ensam på huslängans andra gavel. För den bakom eldstadsrummets gavel anlagda källarnattstugan finner vi en historisk förklaringsgrund av uppvärmningsteknisk art. Ytterkammarsstugutypen hade tydligen inberäknats i själva man- eller sätesbyggningen i prästgården i Umeå socken att döma av ett inventarium över husen i prästgården 1619. Härvid hade emellertid förstugu- och kammaravdelningen enskilt byggts upp med en särskild övervåning med korsrösten. Med avseende på den ifrågavarande huslängan, anser jag, antecknades "prästkammaren innan före" och "Kiällaren" som en sektion på längans västra gavel. Hustypen tillämpades på något större bondgårdar o.s.v. Den aktuella kammaren benämndes "införkammare" i Västerbotten.

Tack vare förekomsten av bevarade brandsynsprotokoll i byhandlingarna finner vi historiska upplysningar om de två huslängorna i Grisbacka och i Kåddis. Protokoll vid samfällda brandsyner över samtliga hus i byar i Umeå socken upprättades enligt Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Westerbottens Höfdingedöme resolution 1818. Vidare företogs enskilda brandsyner, först för till större kostnader uppbyggda gårdar, industriella anläggningar m.m. i Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader å landet och sedan för bondgårdar och hus över lag i Brandstodsbolaget å Landet inom Westerbottens Län.

Under den gustavianska tiden och hela karljoanstiden var det män i landsstaten som i två generationer satt med ovannämnda två gårdar och levde här med hustru, barn, tjänstefolk och djurbesättning. Här i artikeln går jag inte in ytterligare på byggnadsbeståndet som helhet och på gårdsformen. Manbyggnaden med flera byggnader låg grupperade kring själva gården. Häremot utgjorde fåhus och andra husrum en fritt placerad länga eller ingick i en utåt vinklad länga på s.k.

- 18 -

bakgården. Tröskloge "med långloge inrättad" (1824) resp. "Loge med Hässja" (1843) hörde också till gårdsbildn.

Vid samfälld brandsyn över samtliga hus i Grisbacka by 1819 förtecknades även åbyggnaden under hemmanet Grisbacka n:r 5 av 21/64 mantal. Härvid uppgavs bl.a., att "Stora Mannbyggningen" - den förra av de två särdeles långa huslängorna - redan då var utbyggd till sin slutgiltiga längd, nämligen 53 alnar, och dels var 40 år och dels 5 år gammal. Likaledes vid samfälld brandsyn 1819, fast nu i Kåddis by, antecknades under hemmanet Kåddis n:r 5 om den andra av de två särdeles långa huslängorna: "Mannbyggningen, en del hwaraf war 40 och en del 20 år". Vidare omtalades "köksspisen ... och alla de öfriga ofwan taket befintliga murar", men några längd-, bredd- och höjdmått angavs inte. För båda huslängorna gavs således två åldersuppgifter. Att den förra huslängan blivit förlängd skrevs in i protokollet vid enskild brandsyn 1824 på Grisbacka n:r 5. Någon sådan åtgärd uppgavs aldrig uttryckligen för den senare huslängan på Kåddis n:r 5 men förefaller ändå mycket sannolikt.

Manbyggnaden på Grisbacka nr 5 hade blivit uppförd med någon form av ytterkammarsstuguplan i fyra tvärgående rumsavdelningar och en välvd källare under västra ändan c:a 1779. Detta skedde under den tid som Nils Bergström ägde och bodde på hemmanet. Han var landskamrerare. Därefter innehade Gustaf Esaias Winblad von Walter gården 1802-1834. Han var av västerbottensk provinsadel sedan fyra generationer tillbaka. Han var först regementsskrivare men tillsattes, även han, som landskamrerare i Västerbottens län 1800 och hedrades med titeln kammarrättsråd 1812. Enligt nyssnämnda brandsynsprotokoll 1824 hade G. E. Winblad von Walter på östra gaveln låtit förlänga manbyggnaden med en annan byggnad om två tvärgående rumsavdelningar inrymmande ytterligare en förstuga, ett nytt kök och två kamrar. Detta hände c:a 1816. Hela huslängan stod på en stenfot och var 14 varv eller 7 alnar hög till väggbandet. Förutom köksspis ingick två porslinskakelugnar och fem kakelugnar av glaserat kakel. Huslängan hade på framsidan, som vette mot norr, mot en rektangulär gårdsplats, blivit försedd med två förstugudörrar "af aldeles lika beskaffenhet", d.v.s. flygeldörrar med ett lika brett fönster med tre rutor direkt ovanför dörrkarmen, innanför dörrromfattningen, och därtill fem höga fönster med mittpost och sex

rutor. På baksidan, som låg längs Kungsgårdsvägen, var åtta sådana fönster anordnade. Den ursprungliga byggningen var brädfodrad och rödfärgad, vartill taket var belagt med rote, näver och takved. Den tillbyggda byggningen var endast rödfärgad. Dörr- och fönstersnickerier med foder och panelingar var in- och utvändigt målade med grå oljefärg.

År 1849 såldes hemmanet Grisbacka n:r 5 till Gustaf Glad, som flyttade in på gården med hustru och ett flertal barn. Denne var uppfödd i en backstuga i byn och hade tjänat som dräng här på gården under många år. Han blev nämndeman och var riksdagsman under två perioder. Samtidigt bodde en son till den förre ägaren, juris kandidaten Esaias Wilhelm Winblad von Walter, som förgångsman på gården. Han dog här 1862.

År 1893 köptes hemmanet av Erik Karlsson från grannbyn Ytterhiske. I ett värderingsinstrument 1896 uppgavs, att denne samma år låtit bygga på den förlängda manbyggningen på vinden. Manbyggningen som helhet var brädfodrad och rödmålad. 1907 antecknades däremot, att den var oljemålad, sannolikt vitfärgad, som den var fortsättningsvis. Hemmanet delades 1907 mellan hans två söner, Nils och Erik, båda med namnet Eriksson.

Liksom i Grisbacka var manbyggningen på Kåddis n:r 5 också uppförd just c:a 1779 och löst med någon fom av ytterkammарstuguplan. Den blev tydligen förlängd c:a 1799 med två tvärgående rumsavdelningar på nordvästra gaveln. Gabriel Håkansson, som ägde och bodde på hemmanet vid storskiftet i Kåddis by 1789, var då kommissionslantmätare. Han var bondsonen från Kåddis, som

- 19 -

tagit lantmätarexamen och efter tjänstgöring på annan ort fått inträde i Vasterbottens län. Han avancerade till andre lantmätare 1814 och dog 1822. Hans son, Johan Gabriel Håkansson, avlade lantmätarexamen 1811 och började tjänstgöra i Västerbottens län redan två år därefter. Han gifte sig med sin släkting, Maria Christina Nilsson från byn Sörfors, belägen gentemot Kåddis på Ume älvs södra sida. F.o.m. 1815 bodde J. G. Håkansson och hans hustru med en tillökande barnskara på hemmanet n:r 9 i Sörfors. 1834 köpte han emellertid fädernegården i Kåddis och flyttade dit. Han blev förste lantmätare 1837.

J. G. Håkansson genomförde att byta ut de flesta av husen på gårdstomten i Kåddis, innan han dog 1843, 50 år gammal. I ett protokoll vid samfällad brandsyn över samtliga hus i Kåddis by 1843 betecknades själva manbyggningen på gården med det från boställsväsendet hämtade ordet "Characters Byggning". Det uppgavs bl.a., att den var "uppsatt år 1838 af dels nytt och dels något äldre, allt oskadadt timmer på en alns hög stenfot, och ... med rymlig Wind". S.k. köksmur och sex kakelugnar var installerade i byggningen. Huslängan var 54 1/2 alnar lång och 8 3/4 alnar hög "ifrån Stenfoten till Wäggbandet". Enligt Bertil Magnusson, som bor på gården och lämnat över fastigheten till sina barn, ser det på vinden ut som om den ursprungliga timmerstommen blivit förlängd med två rumsavdelningar på nordvästra gaveln och därtill förhöjd med några stockvarv på vinden. I byggningen var anordnade "2:ne dubbla Förstugu dörrar" och "16 st. Fönsterlufter, deraf 13 st. [nämligen de i bottenvåningen] utgöra hel-franska fönster". Byggningen var brädfodrad och oljemålad och på taket belagd med rote, näver och takved. Räknet från byggnadens sydöstra ända benämndes dess rum sal, förmak, förstuga och där bakom blå kammare, stor kammare, kök och förstuga och där bakom kökskammare.

Genom uppmätning på den kvarstående byggningen har jag klarlagt, att huvudingången blivit placerad endast 8 cm från mitt på hela den 3.127 cm långa huslängans framsida. Köksingången är anbragd på byggnadens västra gavel. Där den 31 m långa karaktärsbyggningen ligger 70 m från landsvägen har förstugudörren blivit anordnad ganska precis mitt på hela längan. Vidare har en rak tillfart, som leder fram mot förstugudörren, varit planterad som en allé med högt uppväxta aspar i dubbla rader på var sida. Ett 50 alnar långt staket, som var målat med oljefärg och försett med "2:ne Grindor på gångjern" 1843, var uppsatt utefter landsvägen och mitt för karaktärsbyggningen.

1843 den 18 mars avled hustrun här på gården, och senare samma år dog mannen. De efterlämnade enligt

protokoll vid bouppteckning sex döttrar och tre söner. När hustrun var död, förordnade J. G. Håkansson i två testamenten 1843, "... att 2:ne äldsta döttrarna skola innehafva och förvalta hemmanet 1/4 dels mantal N:o 5 i Sörfors jemte andelen i Laxfisket samt Fasta Egendomen i Koddis tillika med nödig lös Egendom intill det yngsta barnet uppnår 18:ton års ålder, samt under samma tid föda och uppfostra sina yngre syskon."

Tre döttrar, Carolina, Aurora och Emilia, med namnet Håkansson levde ogifta på gården, intill dess att hemmanet omkring 1888 såldes till hemmansägaren Johan Olofsson och hans hustru Susanna Sofia Lidgren från Brännland. När en son till detta par, Magnus Johansson, övertog gården, förbehöll sig det gamla folket salen och det intilliggande förmaket, som inrättades till kök. Den yngre familjen bodde i de övriga rummen. Angående den 31 m långa karaktärsbyggningen vet Bertil Magnusson, som hör till påföljande generation på gården, endast om att den har varit rödmålad. Karaktärsbyggningen reparerades 1948, varvid bl.a. spröjsfria tvåluftsfönster med mittpost insattes och ny locklistpanel uppsattes, som vitmålades. Pannrum och badrum installerades samtidigt i s.k. blå rummet bakom förstugan.

- 20 -

Om jag hade utrymme därtill, vore ännu mera att berätta om de lantliga miljöer som de två gamla långbyggningarna har bildat hörnstenar i och om utformningen av nytillkommande bebyggelse under vår tid. "Gammgården" hos Bertil Magnusson i Kåddis står fortfarande kvar i älvdalslandskapet som en apoteos över västerbottnisk odling och förfining i svunnen tid.

Gullik Dahlstedt

Manbyggningen på Grisbacka 5:16, numera kvarteret Tegen 14 i Umeå, byggdes med fyra tvärgående rumsavdelningar c:a 1779, förlängdes på östra gaveln c:a 1816 och byggdes på med några extra stockvarv på vinden 1896. Den revs 1970, då den ersattes med ett nytt stenhus i två våningar. Fotografi av Västerbottens museum 1970.

Manbyggnaden på Kåddis 5:3 byggdes med fyra tvärgående rumsavdelningar c:a 1779 och förlängdes på nordöstra gaveln c:a 1799. Den befintliga timmerstommen omsattes sannolikt på en högre stenfot 1838 och byggdes därvid på med ytterligare stockvarv på vinden. Gården benämndes Håkansdal. Byggnaden reparerades 1948. Kopia av Västerbottens museum efter fotografi från början av 1900-talet hos Bertil Magnusson.

- 21 -

SKRIFTER UTGIVNA AV DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ

- 22 -

SPRÅK- OCH FOLKMINNESINSTITUET
DIALEKT-, ORTNAMNS- OCH FOLKMINNESARKIVET I UMEÅ (DAUM)

Box 4056, Jägarvägen 18, 904 03 UMEÅ,
Tel Expedition och bibliotek 090-13 58 15
E-post: daum@daum.umu.se
<http://www.umu.se/daum/>
Arkivchef 13 58 18
Arkivarier 13 58 17 (samiska), 13 65 33 (datorer), 13 65 63 (musik)

[Till toppen](#)
[Till DAUM-KATTA](#)

Sidan uppdaterad 13 jun 2003 av [Ola Wennstedt](#)